

Горбань В.І.

**ЩОДО РОЗБІЖНОСТЕЙ У ВИЗНАЧЕННІ
ФОРМИ ДЕРЖАВИ МІЖ ТЕОРІЄЮ
ТА ІСТОРІЄЮ ДЕРЖАВИ І ПРАВА**

Анотація. Аналізуються розбіжності в понятійному апараті між теорією та історією держави і права щодо форми держави у її розвитку та видовому багатоманітті.

Ключові слова: державний лад, державний устрій, форми держави, державного правління, державного режиму, державного устрою та їх види.

Аннотация. Анализируются разногласия в понятийном аппарате между теорией и историей государства и права при освещении вопросов формы государства в её развитии и видовом разнообразии.

Ключевые слова: государственный строй, формы государства, государственного правления, государственного режима, государственного устройства и их виды.

Abstract. Analyzed differences in the apparatus of the theory and history of state and law of the state in the form of development and diversity of species.

Keywords: political regime, polity, form of government, of the regime and its types.

Історія держави і права (зарубіжних країн і України) та теорія держави і права як навчальні дисципліни і як науки належать до одного теоретично-історичного циклу в системі юридичної освіти і науки. Такий постулат загалом одностайно стверджують спеціалісти у вступних розділах своїх наукових досліджень, навчальних підручників і посібників. Тісний взаємозв'язок цих предметів вивчення, як зазначають їх автори, полягає в абстрагуванні теоретичних понять на основі досліджуваних історичною наукою закономірностей виникнення, функціонування і розвитку державно-правових явищ. В той же час історики вивчають державу і право, користуючись поняттями, сформульованими теорією держави і права [1, с. 4; 2, с. 11; 3, с. 7–44; 4, с. 6; 5, с. 10].

Проте достатньо заглибитись у подальший після вступу зміст видань істориків та теоретиків держави і права, як стає очевидною далека від загальних вступних положень про тісний міжпредметний взаємозв'язок розбіжність у конкретному понятійному апараті. При цьому як з одного боку – теоретичного, так і з другого боку – історичного, автори видань не помічають чи не хочуть помічати цих розбіжностей.

Думається, до цього призводить міждисциплінарний ізоляціонізм як втілення «дурної безкінечності» (за Гегелем) у розмежуванні наук після їх позитивістської класифікації з ХІХ ст. Автор у своїх попередніх публікаціях неодноразово аргументував неконструктивність таких підходів [6, с. 190; 192–193; 197; 7, с. 151]. Вкотре звертаючи на це увагу, долучаємо авторитетну думку Оксфордського професора Л. Зідентопа про роздвоєння («шизофренію») в сучасному лібералізмі через неухвалювану форму держави, спричинену професіоналізацією інтелектуального життя в ХХ ст., виділенням філософії, політології, економіки, права в окремі «наукові

дисципліни». Серед вчених панує острах відійти від свого предмета, вийти за межі своєї професії [див. 8, с. 45–46].

На прикладі форми держави розглянемо проблему взаємозв'язку двох дисциплін і наук. Теорія держави і права в цілому відзначається єдністю розуміння поняття форми держави як порядку, способів організації і здійснення державної влади, що виражають її сутність (тобто соціальне призначення, внутрішній зміст діяльності). При цьому загальне поняття форми держави структурується у триелементній системі форми державного правління, форми державного устрою та державного режиму [див. 1, с. 86–97; 3, с. 130–137; 4, с. 73–83; 5, с. 125–126; 9, с. 210–211; 10, с. 80, 84–86].

Як виключення із цілісного ряду теоретиків, В.О. Котюк виводить більш широке за триелементне поняття форми держави поняття «державний лад (устрій)», до якого включає ще й апарат влади і права [3, с. 133–135]. Але після такого доповнення понятійний апарат В.О. Котюка втрачає чіткість і перетворюється на тавтологію, коли демократія формулюється, наприклад, у розумінні «певної форми правління». Далі, там само, робиться висновок: «демократія – це і державний устрій, і форма правління, і політичний державний режим. Демократична республіка – це і форма держави» [3, с. 136]. Через сторінку тексту автором виводиться ще один висновок про те, що «форма і структура держави становлять державний лад (устрій), який характеризується формами правління, політичним державним режимом, територіальним (адміністративно-територіальним) устроєм, структурою державних органів і державного апарату тощо» [3, с. 137]. Цікаво, що відносити до «тощо» студентам, які вивчають цей посібник?

В якості контраргументу до використання В.О. Котюком поняття «державний лад» слід вказати, що без аналізу структури та повноважень вищих органів державної влади теоретики не розглядають ту чи ту форму державного правління, так як без аналізу структури та повноважень місцевих органів влади не розглядається форма державного устрою! Тобто, апарат держави входить в поняття її форми, а поняття «державний лад» є надуманим і лише створює ефект «п'ятого колеса до возу» (говорячи словами народної мудрості). Тлумачення слова «лад» в українській мові подається у значенні «система суспільного, державного укладу. Феодальний лад» [11, с. 478]. Слово ж «устрій» тлумачиться як «установлений суспільний порядок, система організації чого-небудь; лад» [11, с. 1306]. Характеристика суспільного і державного укладу в теорії держави і права використовується при класифікації типів держави за цивілізаційним чи формаційним критеріями і аж ніяк не відноситься до форми держави. Тому ще більший подив викликає плутанина форми, виду й типу держави, коли В.О. Котюк стверджує, наприклад, що монархія – це вид державного правління та історичний тип держави; республіка – «це форма або тип держави», «форма правління або тип держави» [3, с. 138, 148, 149].

Окремі теоретики держави і права піддають сумніву триелементну структуру форми держави, доповнюючи її четвертим елементом – політичною динамікою [10, с. 84–85]. Проте таке доповнення не заперечує загального поняття форми держави.

Навпаки, у понятійному апараті історії держави і права (як зарубіжних країн, так України) відсутня розроблена теорією держави і права система понять «форма держави», «форма державного правління», «форма державного устрою», «державний режим».

Як правило, вживаються поняття «державний лад», «державний устрій», під рубрикою яких розглядаються і форми правління, і державний (адміністративно – територіальний) устрій, і державний режим [12, с. 15 та ін.; 13, с. 24, 70 та ін.; 14, с. 24 та ін.; 15, с. 56, 238 та ін.; 16, с. 50, 388 та ін.; 17, с. 75 та ін.; 18, с. 80 та ін.]. Як виключення із цього ряду можна навести приклад навчального посібника Л.М. Бостан та С.К. Бостан, у якому вживається поняття «форма держави» стосовно давньосхідних і античних держав, але воно чомусь зникає при характеристиці середньовічних держав, змінюючись поняттям «держава і право», потім – знову з'являється у розділі про держави епохи громадянського суспільства і знову зникає з розділу про сучасні країни східної цивілізації. Тобто відзначимо відсутність системи понятійного апарату.

Загалом аналіз понятійного апарату видань з історії держави і права, що стосується характеристики держав, відзначається безсистемністю, хаотичністю, суперечністю. Розглянемо найбільш типові приклади за історичного хронологією.

Давньосхідні держави. Характерна плутанина форми державного правління з формою державного режиму без з'ясування форми адміністративно-територіального устрою. Зокрема, вживаються поняття: «Східна теократія, тобто давньосхідна форма правління» [12, с. 15]; «монархічні держави» і «деспотична форма правління» [13, с. 24, 70, 88, 110]; «...не можна характеризувати як монархію в пізнішому значенні – настільки своєрідною вона була...», «режим східної деспотії» [19, с. 52, 53]. Ряд авторів просто уникають визначень, замінюючи їх описом органів влади [16, 18].

Античні держави. Характерне поєднання рядом авторів форм державного режиму і правління в одному понятті стосовно Спарти і Риму – «аристократична республіка» та Афін – «демократична республіка» [12, с. 44, 46, 53; 13, с. 246; 16, с. 50; 17, с. 156]. При цьому В.С. Макаручук подає унікальне з точки зору як історії, так теорії держави і права поняття: «...суспільний лад характеризується як аристократична республіка» [16, с. 50]. Між тим, під суспільним ладом, на відміну від державного, прийнято розуміти соціальну структуру.

Л.М. Бостан і С.К. Бостан розмежовують поняття форми правління – республіки – для Афін, Спарти і Риму, та форми режиму – демократичного в Афінах, аристократичного в Спарті і «демократично-аристократичного» в Римі V–II ст. до н.е. [19, с. 111–113]. При цьому афінська демократія авторами характеризується із застереженням: без представницьких органів народовладдя з політичними правами лише вільних чоловіків. Акцентуємо також увагу на формулюванні «демократично – аристократичний» щодо режиму Римської республіки як не відповідному існуючій в теорії держави і права класифікації державних режимів на демократичні і антидемократичні. Щодо Спарти зустрічаються визначення, з посиланням на Аристотеля, про змішаний олігархічний і демократичний лад [14, с. 133]. Але

змішаний державний режим не класифікується окремо в аналізованих тут виданнях з теорії держави і права.

Особливо суперечливим у визначеннях є період принципату Давньоримської держави. М.М. Страхов пише про паралельні дві системи управління, за яких імператорська влада змушена була прикриватися ширмою республіканських установ [12, с. 55]. Б.Й. Тищик – про формальне відновлення республіки з фактично єдиновладним правителем держави [13, с. 299]. Л.М. Бостан і С.К. Бостан – про монархічний Рим, який «зберігав видимість республіканської форми правління» як прикриття «постреспубліканського державного устрою» [19, с. 115]. В.С. Макаrchук – про монархію під виглядом республіки [16, с. 66]. Прикладом найбільш парадоксального визначення форми державного правління Риму періоду принципату є таке: «республіканська монархія (імперія)» [18, с. 211].

Буржуазні держави і право Нового часу. Найбільш проблемними є визначення форми державного правління і режиму Англії, Німеччини, Японії. Всі вони, як правило, відносяться істориками до парламентських або конституційних монархій, де за теорією держави і права влада монарха має обмежуватись парламентом, конституцією (або іншими законами). Але при глибшому, а не поверховому, аналізі структури та повноважень вищих органів влади цих держав виявляється суперечність фактичного стану з формальним.

Так, наприклад, М.М. Страхов і В.П. Глиняний вказують на незаконний характер виникнення і функціонування кабінету міністрів Англії всупереч передбаченій Актом про престолонаслідування 1701 р. Таємної королівської ради. Кабінет міністрів був секретною установою, яка засідала під виглядом випадкових зустрічей, не мала офіційних бланків, печатки і вперше була згадана в офіційних документах в 1900 р. Очолювалась прем'єр-міністром, який був одноосібним керівником своєї партії і палати общин парламенту, який одноосібно призначав і звільняв міністрів, який з 1878 р. створив Внутрішній кабінет з кількох найближчих співробітників. З кінця ХІХ ст. кабмін (уряд) Англії отримав від парламенту законодавчі функції і став «всемогутнім» – неконтрольованим парламентом і монархом. Уряд диктував свою волю, а парламент реєстрував її [12, с. 206–209; 17, с. 432]. Інші історики держави і права, як то Л.М. і С.К. Бостани, Г.І. Трофанчук, вживають щодо такої системи влади Англії поняття «партійне правління» [15, с. 188; 19, с. 337]. Отже, не парламент і не конституція чи закони обмежували владу монарха в Англії, а правляча партія, яка після виборів отримувала більшість депутатських місць в одній із двох палат парламенту (палаті общин) і керівник якої очолював як прем'єр-міністр кабінет міністрів (уряд). Така фактична сторона, як відзначає В.П. Глиняний, формально була не відома «тогочасному англійському конституційному праву» [17, с. 432].

Російський історик В.Г. Графський характеризує юридичну (формальну) сторону англійської системи державної влади (яку він називає «государственное устройство и режим правления» [20, с. 412]) з посиланнями на зарубіжні авторитети. Зокрема, на лорда Честерфілда, який у ХVІІІ ст. назвав Англію єдиною країною, що мала конституцію; на А. Токвіля, який у ХІХ ст. назвав Англію єдиною країною, яка не

має конституції; на А. Дайсі, який на рубежі XIX–XX ст. назвав конституційне право Англії «сукупністю правил, які прямо чи опосередковано відносяться до розподілу або здійснення верховної влади в державі» і оформлені не тільки письмовими документами, але й традиційним правом, конституційними угодами. Всі ці джерела не визнаються судами як юридично не існуючі, але політики зобов'язані їм підкорятися; на Франкевіля, який вказав на ці правила як на такі, які «не змінюючи букви закону, викривляють його дух» [20, с. 413–415].

Інший приклад – створена Прусією у XIX ст. буржуазна держава Німеччини, за конституційним зразком якої була створена й буржуазна держава Японії. Ті історики, які не обмежуються поверхово-трафаретними загальноприйнятими характеристиками цих країн як конституційно-монархічних за формою правління, також виявляють фактичну сторону, що суперечить юридичній формі і «прокрустовій ложі» теоретичних узагальнень. Так, Г.І. Трофанчук зазначає, що конституцією Німеччини 1871 р. не було чітко вирішено питання про розмежування законодавчої і виконавчої влади, а повноваження монарха були настільки широкими, що його влада була понад владою всього державного механізму. Виборна палата парламенту – рейхстаг – була створена як ширма для прикриття влади імператора. Друга палата – союзна рада – ніби й була противагою його владі. Але, будучи одночасно й пруським королем, який призначав депутатів цієї ради від Пруссії, він міг у наказному порядку зобов'язати їх діяти за своєю вказівкою [15, с. 239–241].

Автори російського видання з історії держави і права зарубіжних країн вказують на противагу імператорській владі Німеччини з боку глави уряду – канцлера, який мав право контрасигнатури і не був підконтрольним та відповідальним перед парламентом. Але самі ж вони заперечують цей аргумент контраргументом про право імператора призначати і звільняти канцлера [21, с. 260].

Обидва наведені приклади фактично заперечують застосовану до них теоретичну формулу парламентської чи конституційної монархії як форми державного правління. У першому випадку про королівську владу Англії можна говорити як про прикриття (видимість) для всевладдя виконавчої влади уряду на чолі з прем'єр-міністром, обмеженим у своїх повноваженнях не стільки парламентом, скільки власною партією. Це навіть не парламентська республіка за класифікацією теорії держави і права. У другому випадку про парламентську і урядову (канцлерську) владу в Німеччині можна говорити як про прикриття абсолютної монархії. Проте теорія держави і права не класифікує подвійних – видимих і прихованих – форм державного правління.

Не краще виглядає визначення форми державного режиму Англії і Німеччини відповідно до теоретичної їх класифікації на демократичні і недемократичні. Стосовно Німеччини історики взагалі здебільшого уникають яких-небудь узагальнених формулювань, наскільки проблемним є об'єкт і предмет дослідження. Окремі спроби застосувати теоретичні поняття до цього режиму зводяться до переліку його видозмін від ліберального до 1878 р., репресивно-цензурного «твердої руки» держави 1878–90-х рр. XIX ст., «реакційно-мілітаристського», «бонапартистського», «військово-

диктаторського» з початку ХХ ст. до Першої світової війни [17, с. 594–598; 21, с. 261, 263].

Англію прийнято відносити до класичних зразків демократії, яка розвивалася з оновленням виборчого законодавства і парламентськими реформами ХІХ–ХХ ст. [19, с. 371–372]. Однак українським дослідникам і авторам навчальної літератури для студентів не слід ігнорувати праці своїх зарубіжних, зокрема, англійських колег. Л. Зідентоп, наприклад, характеризує «британську свободу» ХVІІІ–ХІХ ст. як аристократичну, основану на ієрархічній структурі, що панувала в обох палатах парламенту. З початку ХХ ст. тенденція централізації державної влади у керівника кабінету міністрів-прем'єра – призвела до зростаючого злиття влади і позбавлення навіть формального захисту місцевих органів управління, суддівського корпусу, свободи преси і прав людини.

Як результат – занепад демократичного контролю над махінаціями політичної еліти, коли ніхто не може завадити прем'єр-міністру навіть розв'язати війну на свій розсуд, коли засоби масової інформації підтримують ілюзію демократичних виборів, «але при цьому забезпечують їх прийнятний результат», коли відбір претендентів на виконання різних ролей відбувається всередині політичного класу. При цьому народ перетворюється на споживачів, а ніким не обрана нахабна й експлуататорська еліта банкірів, менеджерів, юристів, бюрократів і експертів стає інструментом управління згори підкореною їй масою. Такий дефіцит демократії, її підрив бюрократичним свавіллям, на думку Л. Зідентопа властивий не тільки Англії, але усій Європі, в тому числі новітньому наднаціональному Європейському Союзу [див. 8, с. 2–3, 23, 42, 81–82, 88, 92–93, 132, 146–149].

Новітня історія держави і права. Більшість авторів замовчують виникнення і розвиток соціалістичних держав, а в характеристиці КНР уникають визначень форми правління і режиму. Тільки В.С. Макаручук виділяє окремою темою більшовицьку державу і держави «народної демократії», які виникли під впливом СРСР. Проте не з'ясовує новизну форми державного правління РСФСР і СРСР, не розмежовує в понятті «народна демократія» форми правління і режиму [16, с. 298–305]. Заслуговує уваги окрема спроба Г.І. Трофанчука визначити поняття форми правління радянської держави як повновладдя рад з фактичною диктатурою більшовицької партії без поділу влади. Державний режим визначається як класова демократія виключно для трудящих [15, с. 301–302, 304].

«Фігурою умовчання» є і форма державного правління фашистської Німеччини 1933–1945 рр., яка підміняється суперечливими характеристиками режиму. Таким чином, М.М. Страхов пише про фашизм як диктатуру, що руйнує парламентську систему [12, с. 357]. Г.І. Трофанчук – про фашистський режим як особливу форму державного управління за формально не скасованої Веймарської Конституції [15, с. 333–335]. В.С. Макаручук – про зосередження у фюрера повноважень президента, канцлера, рейхстагу [16, с. 352], а російські історики додають ще й про статус «верховного судді німецького народу» [21, с. 296].

Підсумовуючи аналіз понятійного апарату істориків щодо форми держави, слід вказати на його поганий зв'язок з відповідним понятійним апаратом теорії держави і права. З констатації цього недоліку витікає необхідність у перспективі узгодження та систематизації понять. Тим більше, що хаос понять у навчальній літературі спричиняє понятійний хаос у професійній мові студентів, а відтак – юристів і політиків (у випадку політичної діяльності юристів). Біблійна мудрість про змішання людської мови Богом як покарання варта нагадування у цьому випадку. Аналогічно-наукові обґрунтування семантичним позитивізмом надмірної словотворчості як причини непорозуміння між людьми.

Проте, якщо недоліки є продовженням переваг, то треба відзначити в чому історія держави і права переважає теорію. Обидві науки поєднує факт як основа досліджень та узагальнень. Але теорія держави і права в Україні, як і в Росії, перебуває в полоні позитивістського праворозуміння, за яким юридичним фактом є лише такий, який належним чином офіційно зафіксований, оформлений. Тому, наприклад, коли формально-юридична сторона римського принципату є республіканська, буржуазної Великобританії – парламентсько-монархічна, а фашистської Німеччини – Веймарська республіка, то іншого фактичного матеріалу теорія не розглядає на предмет понятійних узагальнень. Між тим, історична наука вивчає всю сукупність фактів, відомих із достовірних джерел. Це дає можливість розкривати хитросплетіння політичних інтересів у державотворчості і, зокрема, багатоманіття форм держав, в тому числі так званих «чистих» і «змішаних», явних і прихованих (де видима форма і зміст приховують невидиму форму і зміст), перехідних та ін.

Класичний вислів Гете з поеми «Фауст» про сухість теорії у порівнянні з вічнозеленим деревом життя якнайкраще фіксує недолік будь-якої теорії, в тому числі теорії держави і права у створенні понятійного апарату про форму держави та її видове багатоманіття. Те, що історія не дає визначень форм державного правління чи режиму багатьох країн або формулює їх по-різному, є наслідком не тільки авторської неухважності істориків до теорії, але й обмеженості теоретиків у вивченні й узагальненні історичних фактів багатоманіття держав. Усувати цей недолік – завдання теоретиків держави й права. Щоб виконувати завдання, необхідно відмовлятися від позитивістського розуміння факту і переходити до соціологічного його розуміння як будь-яких юридично значущих обставин у життєдіяльності людей.

Перспективним, але не поширеним серед авторів досліджень і навчальної літератури з теорії держави і права є приклад класифікації форм держав і їх видів у безпосередньому зв'язку з історичними зразками, які подає В.В. Сухонос. Такий підхід зробив можливим формулювання, зокрема республіканської монархії як змішаної форми державного правління, ознакою якої є виборність глави держави; також – монархічної республіки, ознакою якої є незмінність глави держави [9, с. 211]. Можна критикувати ці визначення за неповноту ознак, але це предмет вдосконалення. Разом з тим саме такий підхід демонструє тісний взаємозв'язок теорії та історії держави і права, який сприяє їх взаємозбагаченню і розвитку.

Література

1. Загальна теорія держави і права : [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Харків: Право, 2002. – 432 с.;
2. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навчальний посібник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.;
3. Котюк В.О. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник. – К.: Атіка, 2005. – 592 с.;
4. Скаун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2009. – 656 с.;
5. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.;
6. Горбань В.І. Україна : шлях до суверенної держави. Сторінки недописаної історії: монографія. – Харків : ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2009. – 219 с.;
7. Горбань В.І. Державний суверенітет України 1991–2011 рр. в реалізації і перспективах // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право». Випуск 16. – Харків, 2011. – С. 151–159.;
8. Зидентоп Л. Демократія в Європі / Пер. с англ.; под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2001. – 312 (XLVII) с.;
9. Сухонос В.В. Теорія держави і права : навчальний посібник. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 536 с.;
10. Теорія права і держави : підручник. – Х. : Тов. «Одісей», 2007. – 448 с.;
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.;
12. Страхов М.М. Історія держави і права зарубіжних країн [Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти]. – Харків: Право, 1999. – 416 с.;
13. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу: навчальний посібник. – Львів: Світ, 2001. – 384 с.;
14. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти. – К. : «Каравела», Львів : «Новий Світ–2000», «Магнолія плюс», 2005. – 480 с.;
15. Трофанчук Г.І. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 400 с.;
16. Макаруч В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. – Вид. 6-е, доп. – К.: Атіка, 2009. – 624 с.;
17. Глиняний В.П. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник / 5-те вид., перероб. і допов. – К.: Істина, 2008. – 768 с.;
18. Маймескулов Л.Н., Россихин В.В., Тихоненков Д.А. История государства и права зарубежных стран [Учебник с хрестоматийным материалом] / Маймескулов Л.Н., Россихин В.В., Тихоненков Д.А. Изд. 4-е доп. и перед. – Х.: Издательство «ФИНН», 2010. – 928 с.;
19. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 672 с.;
20. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства: учебник для вузов. – М.: Норма, 2000. – 744 с.;
21. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов : в 2 т.-3-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2007. – Том 2: Современная эпоха / отв. ред. Н.А. Крашенинникова. – 816 с.